

СТУДІЇ

До 90-річчя утворення УНР

В.Ф.Верстюк*

ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА ЗА ВЛАДУ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ В ПЕРШІ МІСЯЦІ ЇЇ ПРОГОЛОШЕННЯ

У статті розглядається перебіг подій, які передували та супроводжували проголошення Української Народної республіки. Аналізується складний процес формування ставлення різних політичних сил до ідеї української державності та конкретної держави, відстежується боротьба за формування державних інституцій УНР. У центрі уваги політичне протистояння Української Центральної Ради та більшовиків.

Подіям кінця 1917 р. присвячено величезну кількість літератури. Значна частина її аналізує події в Петрограді, тодішній столиці Росії, яку наприкінці жовтня захопили більшовики. Петроградські події, трактовані як соціалістична революція для радянської історичної науки, на довгі десятиліття стали зразком для історіографічного моделювання розвитку подій поза Петроградом. Будь-які збройні конфлікти, що мали місце в той час на місцях, намагалися трактувати як підготовку та проведення більшовиками збройного повстання «за владу рад», а протидія таким «повстанням» розцінювалась як прояв «контрреволюційності». Зокрема в Україні головним опонентом більшовиків (виразників інтересів широких народних мас) називалась українська буржуазно-націоналістична контрреволюція на чолі з Центральною Радою. УЦР, відірвана від широкого народного загалу, зазнала повного краху у своїй діяльності. Сучасною українською історіографією ця схема реконструкції подій кінця 1917 р. в Україні замінена більш збалансованою розповіддю, у центр якої поставлено не лише більшовиків, але й інші політичні сили, передусім Центральну Раду¹. Сучасні історики наголошують на їх прагненні втримати країну від ескалації збройної боротьби, схильності до формування однорідного соціалістичного уряду Росії, проведення виборів до Всеросійських установчих зборів та забезпечення їх конструктивної роботи. Безумовно, для українських істориків фундаментального значення набуває національний державотворчий процес, проголошення Української Народної Республіки. Дана стаття покликана привернути увагу до ряду недостатньо вивчених та дискусійних моментів, показати драму зародження УНР в умовах загострення соціальної напруги, розпаду старих суспільно-політичних зв'язків, переходу суспільства до стану громадянської війни.

Телеграфні повідомлення про більшовицький переворот у Петрограді почали надходити у Київ з другої половини дня 25 жовтня. Але спроби київських більшовиків закликати до повстання з метою захоплення влади на спільному засіданні виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів успіху не мали. Есери і меншовики стояли за підтримку Тимчасового уряду. Голосування виявило рівність сил, тому було вирішено скликати пленум обох Рад для обговорення питання про владу. А тим часом виконком Ради робітничих депутатів вирішив утворити ревком із трьох чоловік: двох більшовиків та одного українського соціал-демократа.

* Верстюк Владислав Федорович – д-р іст. наук, професор, гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Міська дума, зі свого боку, організувала спеціальний комітет для охорони міста від ексцесів і підтримки Тимчасового уряду. На бік Тимчасового уряду став штаб Київського військового округу. Його командувач генерал-лейтенант Квєцинський наказав військам залишатися у повній готовності для того, щоб «виступити на вимогу влади, поставленої Тимчасовим революційним урядом, на захист порядку і завоювань революції від посягань невеликої групи безвідповідальних осіб і демагогів, які ведуть країну до загибелі»². Наказом заборонялися мітинги, вуличні зібрання і маніфестації.

Того ж дня пізно увечері М.Грушевський зібрав засідання Малої ради, на якому в присутності представників численних політичних і громадських організацій було обговорено ситуацію, що склалася з виступом більшовиків у Петрограді. Для всіх присутніх, згадував М.Ковалевський, було ясно, що треба реагувати на події в столиці негайним взяттям влади у Києві і в Україні Центральною Радою. Із цією метою на засіданні було створено Крайовий комітет з охорони революції в Україні, відповідальний перед УЦР. Компетенція комітету була визначена лаконічно: розпоряджатися всіма силами революційної демократії на всій території України, підпорядкувати собі «в порядку охорони революції всі органи влади означеної території»³. Запорукою дієздатності комітету мав стати його склад, до якого, поряд із членами Центральної Ради, увійшли представники УСДРП, УПСР, РСДРП(б), РСДРП(м), РПСР, Бунду, ОЄСРП, Ради солдатських депутатів, КВО, Рад солдатських та робітничих депутатів Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава. Усі згадані організації зробили заяви про те, що не будуть вдаватися до будь-яких сепаратистських виступів, що було сприйнято як гарантію порядку в місті.

У наступні два дні події у Петрограді і місцеві проблеми, з ними пов'язані, стали центральною темою київського політичного життя. Із боку української більшості УЦР не було висловлено жодного слова співчуття Тимчасовому уряду, хоч не виправдовувалися і дії більшовиків. Позиція Центральної Ради полягала у тому, що, на її думку, відповідальність за події у Петрограді порівну ділять і уряд, і більшовики. Крайовий комітет з охорони революції оголосив власну постанову про обов'язковість його розпоряджень для всіх громадських та військових організацій. Про це було повідомлено командування КВО. Однак уже 26 жовтня на засіданні Малої ради з'ясувалося, що позиція УЦР не поділяється командуванням округу, зокрема комісаром Кириєнком та командувачем Квєцинським. В їх діях простежувалася неприхована ворожість до українців. У штабі негативно поставилися до створення Крайового комітету з охорони революції. Присутність у ньому більшовиків було використано як формальну причину для невизнання чинності комітету. 27 жовтня стало зрозумілим, що у місті відбувається поляризація сил між штабом і УЦР. Цікаве спостереження з цього приводу зробив гласний Сіньковський на засіданні міської думи. «Настрої в місті визначилися, – відзначив він. – За всіма зовнішніми ознаками стало ясно, що у місті воєнні сили не об'єднані, а являють два ворожих табори. Для того, щоб у цьому переконатися, достатньо було спостерігати картини біля штабу і Ц. Ради»⁴.

Справді, на вулицях з'явилися одночасно і патрулі Крайового комітету, і штабу округу. Командування останнього почало вживати заходів для стягнення до Києва додаткових військових частин. Центральна Рада вважала такі дії недопустимими, намагалася усунути меншовика Кириєнка з посади окружного комісара або ж вплинути на нього через міський комітет партії меншовиків. Із цього нічого не вийшло. Ситуація у місті ускладнювалася ще й тим, що в цей час тут відбувався численний Всеросійський загальнокозачий фронтний з'їзд, який висловився за підтримку Тимчасового уряду. Делегація з'їзду 26 жовтня побувала в Малій раді, з якою намагалася встановити контакт.

Зрештою, щоб не розпалювати конфлікт, зробити свою платформу якомога ширшою, і залучити на свій бік якнайбільше демократичних організацій, УЦР у ніч на 27 жовтня винесла резолюцію про владу в країні. У ній говорилося про необхідність переходу влади «до рук усєї революційної демократії», але ніяк не до Рад робітничих і солдатських депутатів, які «складають тільки частину революційної демократії». «У зв'язку з цим робився висновок: «Українська Ц. Р. висловлюється проти повстання у Петрограді і буде енергійно боротися з усякими спробами піддержати бунти на Україні»⁵. Додатково було включено до Крайового комітету двох представників козачого з'їзду, двох – міської думи і представника військового округу. Проте результат виявився не зовсім очікуваним. Більшовики одразу ж після голосування резолюції оголосили про свій вихід із Малої ради*.

Штаб округу, незважаючи на резолюцію, відмовився від співробітництва з Крайовим комітетом. Останній, не досягнувши порозуміння зі штабом, у ніч на 28 жовтня вирішив винести на засідання Малої ради пропозицію про свій розпуск. Це дивне і малозрозуміле у тих екстремальних умовах рішення аргументувалося небажанням комітету нести відповідальність за можливий розвиток подій. 28 жовтня надзвичайне засідання Малої ради було присвячене обговоренню рішення Крайового комітету і пошукам виходу зі становища, яке ще більше загострилося.

Достовірною інформацією про події у Петрограді ніхто у Києві не володів. Надійшла телеграма від непевного джерела, що більшовицький виступ придушено. Київські газети надрукували резолюцію козачого з'їзду, в якій говорилося про те, що з'їзд вирішив боротися з «многовластям» у Києві і всю владу у місті віддати штабові КВО. Однак представник козачого з'їзду у Малій раді не зміг підтвердити ухвалення такої резолюції. Штаб КВО несподівано оточив будинок УЦР панцерниками та виставив навколо нього кулемети. Як пояснив В.Винниченкові ад'ютант командувача, це було зроблено начебто для захисту Генерального секретаріату від більшовиків, але швидше нагадувало демонстрацію намірів. На вимогу В.Винниченка кулемети прибрали.

27 жовтня відбулося об'єднане засідання Рад робітничих і солдатських депутатів із представниками військових частин, фабзавкомів і профспілок, яке обговорило петроградські події. У тривалій промові лідер київських більшовиків Г.П'ятаков прокоментував резолюцію Центральної Ради про осуд повстання як удар ножем у спину революції. Не будши глибоко переконаним у можливості перемоги більшовиків у столиці, П'ятаков удався до залякування: «Якщо Ради будуть роздавлені, якщо Керенський в крові потопить повстання петроградських робітників і солдат, то український народ надовго повинен забути про право на самовизначення»⁶.

Засідання ухвалило запропоновану більшовиками резолюцію, в якій висловлювалася підтримка петроградським робітникам і гарнізону, пропонувалося організувати ревком, якому передати всю владу у Києві. Ревком повинен був перебувати під контролем Рад робітничих і солдатських депутатів. У резолюції говорилося про готовність усіляко підтримувати петроградських робітників, але прямо не йшлося про організацію повстання у Києві. Один із більшовицьких активістів згадував, що в той момент «в наших партійних центрах точилися розмови і суперечки – як бути і що робити, бо відомості про «петроградські події» були надто суперечливі»⁷. Думається, якщо в більшовицьких колах з'явилася ідея про організацію такого повстання, то вона носила загальний характер і не

* Деяко раніше після рішення Малої ради про скликання українських Установчих зборів з УЦР вийшли кадети.

мала конкретного й детального відпрацювання. Цікаву ремарку з цього приводу знаходимо у спогадах В.Затонського: «Наш військово-революційний комітет і тов. Пуке працювали вдень і вночі, та ще ніхто не знав, як воно в таких випадках діється, а через те саме було цілковите безладдя»⁸. Швидше за все, більшовики ніякого повстання в Києві не готували, інакше як пояснити виступ на III Всеукраїнському військовому з'їзді 28 жовтня їхнього представника І.Кулика. Він говорив про третій шлях, який повинні обрати українці, а саме: створити свою владу. Вона в Україні, на його думку, повинна перебувати в руках Центральної Ради – вищого революційного органу влади. Єдине, на чому наполягав Кулик, – покінчити з політикою компромісів. 28 жовтня відбулося засідання більшовицького ревкому. На ньому йшлося не про повстання, а про активну оборону від нападу військ Тимчасового уряду. На засіданні констатувався брак зброї, слабкість червоної гвардії, загальна перевага військ штабу, яких налічувалося не менше 10 тис. осіб.

Інформація, яка надходила до Малої ради з різних кінців міста, свідчила, що більшість військових частин, у тому числі військові школи і козачі частини, проти УЦР виступати не будуть. Але в цей же день – 28 жовтня – до Києва на підтримку штабу КВО з фронту прибула козака дивізія та бригада чехословаків, що здалося командуванню округом достатнім для перехоплення ініціативи. До того ж пізно ввечері того ж дня на Думській площі, у самому центрі міста, трапився збройний інцидент, в результаті якого був убитий 12-річний хлопчик, а також поранено кількох осіб, у тому числі кілька солдатів та хорунжий. Інцидент був спровокований невідомими особами з юрби, яка зібралася перед міською думою. Вони закликали вчинити насилля над юнкерами, що охороняли думу. Це говорило про те, що ситуація в місті могла в будь-який момент вийти з-під контролю. До того ж у штабі Київського військового округу стало відомо про спроби більшовиків отримати у вогнепальному відділі артилерійського складу значну кількість боеприпасів, захват арсеналу та вивезення з нього зброї. Це й стало вирішальним аргументом для застосування сили.

У ніч на 29 жовтня частини штабу КВО оточили Маріїнський палац і запропонували президії ради робітничих депутатів залишити палац і здати зброю, яка там знаходилася: три кулемети, кількасот гвинтівок, значну кількість набоїв до них⁹. Члени більшовицького ревкому – брати П'ятакови, І.Крейсберг, Я.Гамарник, М.Зарніцин, І.Кулик та інші були затримані. Від розправи козаків їх врятувало заступництво представників Малої ради. Більшовиків переконали в доцільності добровільно піти під арешт. Отже, збройний конфлікт у Києві був спровокований штабом КВО.

Із цього моменту і на наступні два дні контроль над ситуацією у місті був втрачений, що і призвело до ряду збройних інцидентів на Печерську та в інших районах міста, які в радянській літературі зображалися як героїчне збройне повстання робітників і солдат за радянську владу, перемогою якого «підступно скористалася Центральна Рада». Думається, що жовтневі події у Києві вимагають спеціального неупередженого дослідження.

Якщо навіть припустити, що в Києві більшовиками було піднято повстання, і воно мало на меті захоплення влади у місті, то не можна не помітити в його ході цілий ряд невідповідностей до тих завдань, які мусили б ставити собі керівники виступу під час його підготовки і проведення. У відповідності з ленінськими поглядами на повстання, боротьба мала бути спрямованою на захоплення ключових комунікаційних пунктів міста: пошти, телеграфу, залізничної станції, державних установ. Повсталі мали діяти за єдиним планом, підлягати єдиному керівництву.

Усього цього в київських подіях ми не спостерігаємо. Ось як описувалося «повстання» у спогадах початку 20-х років: «Главные наши силы сосредоточи-

лись в «Арсенале», Шулявском и Подольском районах, где приступили к сооружению баррикад и заграждений, и наутро по всем улицам города закипела ожесточенная борьба с контрреволюционными войсками. В первый день нельзя было определить, на чьей стороне победа, – одни и те же улицы по несколько раз переходили из рук в руки, к вечеру второго дня нас стали отодвигать белые, но мы решили держаться в рабочих районах. На утро третьего дня к нам явились представители городской думы с предложением приступить к мирным переговорам»¹⁰. Із цього фрагменту видно, що події розвивалися швидше спонтанно, ніж організовано, мали локальний характер, точилися в основному на Печерську, навколо заводу «Арсенал».

У неділю 29 жовтня на заводі перебувало 200–250 бійців, з яких робітники склали лише частину, у понеділок їх число виросло до 700 осіб. Дивує і та мізерна кількість військ, яка була задіяна проти повсталих штабом КВО і його швидка капітуляція.

Для того, щоб розв'язати проблему – чи піднімали більшовики повстання у Києві – необхідно звернутися до матеріалів сьомих загальних зборів УЦР, які відкрилися 29 жовтня і продовжувалися до 2 листопада. Саме в цей час у Києві ішли бої. Відомо, що УЦР негативно поставилася до виступу більшовиків у Петрограді. Отже, вона мала б не менш негативно поставитися до подібних дій київських більшовиків, але нічого схожого в матеріалах загальних зборів ми не зустрічаємо. На вечірньому засіданні 29 жовтня М.Ткаченко, інформуючи про події у місті, говорив про розгром штабом КВО Рад робітничих і солдатських депутатів і визнав цю акцію контрреволюційною. Загальні збори після короткого обговорення ухвалили резолюцію про контрреволюційні виступи штабу округу. На ранковому засіданні 30 жовтня М.Порш проінформував збори про те, що гірська батарея обстрілює Костянтинівську військову школу. «Але більшовики тут ні при чому, – підкреслив він. – Військо було спровоковане до виступу проти штабу розгромом усіх «советов депутатов»¹¹. 29 жовтня був сформований новий «совет солдатских депутатов». Далі Порш зачитав ухвалену цією солдатською радою резолюцію, яка визнавала, що «при відсутності зв'язку з центральною владою єдиною правомочним органом військових і громадських справ України в цей момент є Центральна Українська Рада...»¹².

На тому ж засіданні Центральну Раду як крайовий парламент привітали представники Південно-західної залізничної спілки. На вечірньому засіданні загальних зборів 30 жовтня їх учасників вітав представник поштово-телеграфного з'їзду і зачитав постанову цього з'їзду, в якій вимагалось проголосити Українську демократичну республіку. Аналогічну постанову ухвалив III Всеукраїнський військовий з'їзд. Цікаво, що у резолюціях цього з'їзду теж нічого не говорилось про більшовицьке повстання у Києві, але була сформульована вимога до Центральної Ради та Генерального секретаріату, «щоб вони, опираючись на революційне українське військо, взяли всю повноту влади на всій території України в свої руки»¹³.

Події у Києві свідчили про загальну кризу влади, дезорієнтованість суспільства і його політичної верхівки подіями у Петрограді. За сотні років провінція звикла жити за імперативами центру, і коли вони несподівано зникли, з'явилася певна розгубленість, анархічні дії.

Найорганізованішою силою в Україні на цей момент була Центральна Рада, до того ж у неї не виявилось серйозного конкурента у боротьбі за владу. 28 жовтня Генеральному секретаріату, який декілька днів перебував у тіні, були передані Центральною Радою функції ліквідованого Крайового комітету з охорони революції. 29 жовтня В.Винниченко інформував сьомі загальні збори УЦР про те, що, зважаючи на політичні події в Росії, Генеральний секретаріат вирішив розширити свої компетенції на справи військові, продовольчі, шляхи спо-

лучення. 30 жовтня загальні збори УЦР заслухали доповідь М.Грушевського про проект конституції України. У доповіді говорилося про Українську республіку, яка повинна стати складовою частиною федеративної Російської держави. Наступного дня загальні збори УЦР вирішили поширити владу Генерального секретаріату на Херсонську, Катеринославську, Харківську, Таврійську (без Криму), Холмську і частково Курську і Воронежську губернії. Тоді ж розпочала роботу узгоджувальна комісія з вироблення умов припинення військових дій у Києві, до складу якої увійшли 33 особи від усіх більш-менш впливових політичних сил міста, у тому числі й більшовиків. На засіданні комісії було вирішено повернути місто до мирного становища, вивести з Києва викликані штабом війська, розформувати офіцерські, добровольчі загони, реорганізувати і демократизувати штаб КВО. Це рішення повністю спростовує тезу про захоплення влади у місті Центральною Радою. У ньому говорилося: «Повнота влади по охороні міста покладається на Українську Центральну Раду, яка діє разом із органами міського самоврядування і радами с. і р. д.»¹⁴.

1 листопада Генеральний секретаріат призначив на посаду командувача КВО підполковника Павленка та поновив у своєму складі кілька ліквідованих у серпні секретарств, насамперед військових справ, а через два дні поширив свою владу на всі українські губернії. 1 листопада припинився страйк робітників Києва. Значна частина червоногвардійців міста перейшла до загонів «вільного козацтва». Цікаво, що більшовицький ВРК продовжував існувати ще певний час, але не висловлював на початку листопада до УЦР жодних претензій щодо влади. Того ж дня Г.П'ятаков направив на адресу Ради народних комісарів телеграму, в якій повідомляв: «Дружними зусиллями більшовицьких та українських солдат і озброєних червоногвардійців – штаб змушений здатися»¹⁵.

3 листопада на об'єднаному засіданні виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів Києва Центральну Раду було визнано крайовою владою України. Декількома днями раніше це зробила Полтавська Рада робітничих і солдатських депутатів. Можна сказати, що на початку листопада в Україні не було альтернативної Центральній Раді за авторитетом і політичною вагою сили. Жодна з політичних партій чи організацій, окрім УЦР, не могла претендувати на політичну владу. У цьому слід вбачати дію двох тенденцій. По-перше, завдяки політичній діяльності Центральної Ради Київ став перетворюватися в загальноукраїнський політичний центр, чого не було раніше. Навколо Києва і Центральної Ради об'єдналися не лише українські політичні сили, до нього почали тяжіти в силу реально діючих територіальних інтересів і обставин організації російських, єврейських і польських політичних партій та громадських організацій України. Звичайно, тут варто говорити швидше про тенденцію, а не про закінчений процес. Але цю тенденцію не можна було не помітити у виступі М.Рафеса 26 жовтня на засіданні міської думи. Лідер бундівців із приводу подій у Петрограді заявив: «Наше щастя, що ми живемо в Україні, де є Українська Центральна Рада, до голосу якої прислуховується все населення і селянство...Якщо у Києві більшовики поведуться сумирно, то це тому, що побоялись Ц. Ради, і навіть самі увійшли до крайового комітету нею створеного»¹⁶. Подібні думки розділяла більшість революційної демократії, налякана і обурена подіями у Петрограді.

По-друге, падіння Тимчасового уряду пришвидшило державну дезінтеграцію Росії, привело до утворення на її теренах регіональних урядів та проголошення автономних державних утворень. У листопаді Білоруська рада у «Грамоті до білоруського народу» засудила дії більшовиків у Петрограді, підтримала Комітет порятунку батьківщини і революції, створений у Ставці верховного головнокомандувача. Тоді ж «Союз об'єднаних горців Кавказу» створив спочатку уряд Гірської республіки, а у грудні – Тимчасовий Терсько-Дагестанський уряд.

29 листопада в Уфі татарські національні збори проголосили створення Урало-Волзьких штатів. У грудні загальноказахський з'їзд проголосив на території Казахстану (тоді Киргизії) Алаську автономію, обрав партійно-урядовий центр «Алаш-орда». Надзвичайний загальносибірський обласний з'їзд у Томську ухвалив рішення про автономію Сибіру. Цей перелік можна доповнити Кримськотатарським національним, Військовим Донським, Кубанським крайовим урядами.

Провідна роль у цьому процесі належала Україні. Питання проголошення Української республіки було поставлене на практичний ґрунт на початку листопада. 6 листопада Генеральний секретаріат обговорив проект III Універсалу Центральної Ради. 7 листопада з цією метою зібралася Мала рада. Відкриваючи її засідання, М.Грушевський повів мову про те, що в момент відсутності центральної влади, поширення громадянської війни, щоб зробити Україну базою революції і звідси боронити її здобутки, необхідно вдатись до героїчних засобів. «Після довгих міркувань і сумнівів Генеральний секретаріат прийшов до тої думки, – зазначив він, – що для того, щоби крайова власть стала справжньою фактичною властю, під нею повинна бути міцна підвалина, і такою підвалиною може бути тільки проголошення Української Народної Республіки»¹⁷. Слова голови у цьому місці викликали грім оплесків.

Далі М.Грушевський зачитав Універсал, яким проголошувалося створення Української Народної Республіки у федеративному зв'язку з Російською державою. Універсал був із піднесенням зустрінутий присутніми. Із 47 членів Малої ради, які були на засіданні, поіменно за Універсал висловилися 42 (всі українці і євреї), проти не було подано жодного голосу, утрималося п'ять осіб (меншовики, російські есери та представник польського демократичного централу).

Широке оприлюднення Універсалу відбулося 9 листопада у Києві на площі Б.Хмельницького. Це було справжнє свято. Таким воно залишилося у пам'яті М.Шаповала: «Незабутній день! Сіре листопадове небо над Києвом бачило, як сунувся хвилями люд, як ішло українське військо й Центральна Рада, як гримів український революційний марш по вулицях старого Києва, як урочисто лунали слова Універсалу з-під пам'ятника Богдану Хмельницькому, як урочисто піднята вгору булава гетьмана ніби салют Українській Республіці! Там, де сотні років мовчали українські уста, тепер лунають двоє нечувано солодких, зворушливих, сльози викликаючих, пісню вирываючих з грудей слів: Українська Республіка! Українська Народна Республіка!»¹⁸.

Проголошення III Універсалу знаменувало відродження української державності у XX ст. В історії Центральної Ради це була помітна віха, якою розпочинався новий етап її діяльності – етап державно-національного будівництва. У відповідності зі світоглядними і політичними переконаннями діячів Центральної Ради це мала бути демократична держава, сувереном якої виступав народ. Називаючи Україну народною республікою, Центральна Рада, як свідчив М.Ковалевський, бажала цим «підкреслити ідею українського народоправства і демократії»¹⁹. П.Христюк розшифровував цю думку детальніше: «Центральна Рада свідомо ставила собі ціллю збудування дійсної народної державності, в якій політична влада спочивала б у руках народу і соціально-економічні відносини були б побудовані так, щоб були забезпечені як духовні, так і матеріальні інтереси працюючих мас»²⁰.

Перші важливі кроки до цього були зроблені III Універсалом, який декларував програму соціально-економічних і політичних реформ: націоналізацію землі, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю за виробництвом, поширення місцевого самоврядування, забезпечення свобод слова, друку, віросповідання, зібрань, союзів, страйків, недоторканість особи і її помешкання, скасування смертної кари, проголошення амністії у політичних справах, рівність мов, забезпечення національно-персональної автоно-

мії для росіян, євреїв та поляків. Універсалом було призначено вибори до українських Установчих зборів на 27 грудня 1917 р., а днем їх відкриття названо 9 січня 1918 р. Територію України Універсал визначив як «землі, заселені у більшості українцями», тобто ті, на які за декілька днів перед цим було поширено юрисдикцію Генерального секретаріату, проте остаточне визначення кордонів республіки Універсал відкладав на майбутнє, коли буде досягнуто згоди «організованої волі народів»²¹.

Здається, у III Універсалі знайшли місце більшість демократичних принципів. Отже, нова українська державність мала будуватися на демократичних засадах. Про це говорили і найважливіші закони та постанови, ухвалені Центральною Радою та Генеральним секретаріатом. Як приклад, можна назвати найголовніші. 10 листопада Мала рада затвердила закон про формулу судочинства: «Суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки»²². Наступного дня – закон про вибори до українських Установчих зборів, які мали відбутися на основі рівного, загального, безпосереднього, таємного, без різниці статі, голосування, право голосу отримували практично всі громадяни, яким на день виборів виповнювалося 20 років, а позбавлялися його лише кримінальні злочинці і дезертири. Схиляючись до запровадження місцевого самоврядування, Центральна Рада за основу місцевих державно-адміністративних органів вирішила взяти земські інституції, перейменувавши їх у губернські, повітові та волосні народні ради, а їх виконавчі органи в народні управи (закон від 19 грудня). Варто уважно прочитати III Універсал, як стає зрозумілим, що УЦР проголосила створення Української Народної Республіки не лише засобом самоорганізації власного народу, формою його захисту від анархії і безладдя, які чимдуж наростали, але й чинником «дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу й нову будучину»²³. Проголосивши автономію України, Центральна Рада взяла на свої плечі тягар перетворення Росії у федеративну державу.

Центральна Рада сприяла проведенню виборів до Всеросійських установчих зборів. Генеральний секретаріат виступив з ініціативою утворення «федеративного правительства всіх республік і країв, що виникли на території колишньої імперії російської». Центральний уряд Росії, за думкою Генерального секретаріату, мав бути однорідно соціалістичним, сформованим представниками революційної демократії Росії спільно, а не винятково більшовиками²⁴.

Центральна Рада оголосила себе прихильником якнайшвидшого завершення світової війни, підписання всіма воюючими країнами мирного договору, який би носив демократичний характер, не містив анексії і контрибуцій, забезпечив би право націй на самовизначення.

Найповніше демократичні підвалини Української Народної Республіки були зафіксовані в проекті Конституції УНР, робота над яким була завершена 10 грудня 1917 р. Знайомлячи громадськість України з основами майбутньої Конституції, М.Грушевський 7 листопада в «Народній волі» писав, що «основні принципи будучого політичного ладу України, як його проектує комісія Центральної Ради, – республіка демократична не на словах тільки, а й на ділі, де не лишається місця ніякому «лічному режимові», де виконавча власть поставлена в докладно означені рамки».

За конституційним проектом УНР була складовою частиною федеративної Російської республіки, але суверенне право на її території належало українському народові і здійснювалося через Всенародні збори українські (вищий державний законодавчий орган). Ці збори утворювали вищу виконавчу владу (кабінет міністрів). Третью гілкою влади УНР мав бути генеральний суд, який обирався спільно Всенародними зборами та судами земель України. Територія України оголошувалася неподільною, складалася вона із земель, яким надавалися

права самоврядування. Широкі політичні права і свободи отримували громадяни України.

Центральна Рада намагалася звести будову національної держави у відповідності до своєї ідеології. До проголошення УНР її підштовхували події у Петрограді. Навіть прихід до влади більшовиків не похитнув Центральну Раду у вірі в демократичний і федеративний принципи. Далі нам доведеться пересвідчитись, як багато сил і часу вона втратила, намагаючись відтворити демократичну федеративну Росію. Ці спроби виявилися марними. Більше того, УЦР втягнулася у конфлікт із більшовиками. Такою виявилася ціна, яку довелося сплатити на шляху до самовизначення народу та проголошення української держави.

Демократична платформа забезпечила Центральній Раді масову підтримку українського громадянства. Проголошення III Універсалу було позитивно оцінене пресою української демократії. «Робітнича газета», «Народна воля», «Нова Рада», можливо, з дещо відмінною тональністю вітали створення УНР. «Наше гасло – вся влада на Україні Центральній Раді – переводиться в життя. І сталося це порівнюючи так легко і просто – за кілька день, – що не може не викликати певного зачудування з одного боку і певного остраху з другого. В чому полягає «секрет» такого надзвичайного успіху? Одна може бути на це відповідь: в єдності революційної волі української демократії»²⁵.

Ідея власної державності не могла не об'єднувати українських політиків, а декларування соціально-економічних реформ вселяло надії широким народним масам. У тій чи іншій формі влада Центральної Ради була визнана в усіх губерніях України. На її адресу надходили вітальні телеграми від громадсько-політичних об'єднань, земств, заводських колективів, сільських громад.

Однак і опонентів у нової влади виявилось вдосталь. Київський обласний комітет партії кадетів ухвалив вважати, що III Універсал «як за внутрішнім своїм змістом, так і за джерелом свого походження не може бути визнаний актом державного значення, який має обов'язкову силу»²⁶. Професор Київського університету Яснопольський видрукував у пресі «Відкритий лист до Ради», в якому ставив під сумнів її право на проголошення Української Народної Республіки. У Київській міській думі гласні кадети виступили із заявою про те, що III Універсал є узурпацією права Всеросійських установчих зборів, замахом на права українських Установчих зборів, випередженням соціальних реформ.

Праві російські політичні сили не пропускали можливості звинуватити Раду у сепаратизмі, спробах розвалити Росію. Стурбованість правих викликали продекларовані в Універсалі соціально-економічні перетворення. «Особливо затривожилися поляки, які були дуже налякані його соціальним змістом, – свідчив Д.Дорошенко, – котрий загрожував не тільки польській земельній власності, але й цілій армії дрібних служащих-поляків, що служили у більших власників за управляючих, економів, або наймали землю в оренду»²⁷. Польські громадські організації звернулися до Генерального секретаріату з публічним протестом, в якому оголошували, що мільйон поляків, які живуть в Україні, не можуть визнати Універсал. Декларацію протесту проти скасування приватної власності на землю оголосили союз земельних власників, товариство цукрозаводчиків та польська земельна рада. Із ними солідаризувалися фінансові кола, які поставили Генеральний секретаріат перед фактом припинення фінансування цукрової промисловості.

Це змусило український уряд вдатися до роз'яснень у земельній справі. 16 листопада Генеральний секретаріат оголосив, що «Універсал тільки проголошує загальні підвалини», які повинні ще набрати форму законів, причому «це скасування власності, як і весь земельний лад на Україні, мають підтвердити і остаточно встановити українські Установчі збори»²⁸. Пояснення не стільки заспокоїло землевласників, скільки викликало невдоволення біднішого селянства, а за ним і політичних сил, які їх репрезентували. 18 листопада у Києві розпочала ро-

боту III сесія Всеукраїнської Ради селянських депутатів. Загалом, підтримуючи Центральну Раду, вітаючи проголошення III Універсалу, сесія поставила перед УЦР завдання негайно видати «тимчасовий закон про порядкування земельними комітетами тими землями, лісами і водами, які Універсалом оголошено вже народною власністю і передано в завідування земельних комітетів», а також закон «Про скасування приватної власності на всю землю на території Української Народної Республіки»²⁹. Ще гострішими видалися постанови III з'їзду УПСР (21–24 листопада). З'їзд, визнавши утворення УНР як великий національно-політичний здобуток революції, одночасно висловив стурбованість тим, що «національна сторона революції на певному ступені свого розвитку починає загрожувати дальшому успішному розвою класової соціально-економічної боротьби». З'їзд попереджав УЦР, що, ставши на шлях «політики соціального консерватизму», вона «згубить під собою опору трудової класи народу»³⁰.

Світовий досвід показує, що демократичні форми влади не виникають як безпосередній наслідок соціальних катаклізмів (революцій), а будуються протягом тривалого часу, який потрібен для морально-правового узгодження групових інтересів окремих частин суспільства, формування кількісно значного і політично активного середнього прошарку населення, створення численних громадсько-політичних і державних структур, відпрацювання механізмів їх взаємодії. Як правило, демократична реорганізація суспільства відбувається під патронажем сильної авторитетної державної влади шляхом поступового реформування і суспільства, і держави.

Наприкінці 1917 р. в Росії загалом і в Україні зокрема не існувало реальних можливостей для побудови демократичної державності. У цьому і полягала наступна драма Центральної Ради. В.Винниченко присвятив не одну сторінку «Відродження нації» критиці обраної УЦР моделі демократичного державного будівництва. Він вважав, що діячі Центральної Ради «рішуче нічого не міняли в суті тої державності, що була за часів Тимчасового правління. Ні однієї основи її ми не порушили. Ми тільки міняли національну форму її, – замість синьо-біло-червоного прапора ми вшали жовто-блакитний»³¹. Значно врівноваженіший і аналітично глибший П.Христюк вважав, що «основною помилкою Центральної Ради у той час була її позиція «соціального, міжкласового миру», її віра в те, що намічені цілі вдасться перевести без жорстокої боротьби з буржуазією. Ця позиція і ця віра вели до того, що Центральна Рада, з одного боку, не спішилася із переведенням в життя оголошених реформ, а з другого – переоцінювала вагу обраних на основі п'ятичленної формули органів самоврядування і майбутніх Установчих зборів і недооцінювала в той же час ваги і значення в революції класових органів працюючих мас – Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів»³².

В.Винниченко і П.Христюк заднім числом шкодували, що Центральна Рада не пішла шляхом крайньої радикалізації політичної ситуації. Їх бідкання зрозумілі. Можливо, що в такому випадку Центральній Раді і вдалося б утримати владу у своїх руках, але певно, що тоді ми б мали справу з політичною силою іншого ґатунку. Як відомо, роль цієї крайньої сили в історії революції належала більшовикам. Незважаючи на те, що і Центральна Рада, і більшовики виступали опонентами Тимчасового уряду, вони ніколи не солідаризувалися. Згодом В.Винниченко неодноразово наголошував на різній політичній природі українських політичних партій та більшовиків: «...ми, всі українські кермуючі партії, були не соціалістами, а тільки демократами, республіканцями й національними революціонерами»³³.

Вихід більшовиків із Малої ради, як і осуд Центральною Радою повстання у Петрограді, говорили про різне політичне спрямування цих сил. 5 листопада 1917 р. «Робітнича газета» намагалася зафіксувати розбіжності між більшови-

ками і українською революційною демократією: «...і тоді, коли ми йшли, здавалося, одною лавою проти наших спільних ворогів, ми ніколи не зливалися. Ми стояли за Українську демократичну республіку і федерацію (союз) з іншими краями Росії. Вони (більшовики – В.В.) були цілковито проти сего нашого домагання... Вони і досі, коли не одверто ворожі, то зовсім байдужі до життєвих національно-культурних і політичних потреб нашого пролетаріату. Наші різниці були завше великі. Але тепер сі політичні різниці виступили яскраво. Вони стають на порядок денний політичної боротьби на Україні».

Національно-визвольні рухи, у тому числі й український, підтримувалися більшовиками лише як супутня сила у боротьбі з Тимчасовим урядом. Після приходу більшовицької партії до влади ці рухи розглядалися винятково як буржуазно-націоналістична контрреволюція. Незважаючи на марксистсько-ленінську риторичку про те, що більшовицька партія визнає право націй на самовизначення, очевидно, що національно-визвольний рух і більшовики користувалися різними методологіями. Перший бачив підвалиною своєї ідеології націю, підпорядковану єдності політичної волі, спрямовану на створення суверенної національної держави. Другі визнавали лише класові принципи, вважали націю історичним анахронізмом, протиставляли принципу національної суверенності принцип інтернаціональної класової єдності.

Більшовики прийшли до влади у Петрограді на хвилі зростаючої радикалізації суспільства. Незміцнілі демократичні державні інститути післяроманівської Росії виявилися неспроможними подолати гігантський клубок невирішених соціальних проблем, які викликали ще Лютневу революцію. Відтягування їх рішення призвело до падіння Тимчасового уряду. Протягом 1917 р. у Росії зростали і міцніли соціалістичні, антибуржуазні настрої, вони зміло поєднувалися більшовиками з комуністичною доктриною і були використані при захопленні влади. Популізм перших ленінських декретів (про землю, про мир, про робітничий контроль) очевидний. Гра на соціальних інстинктах солдат, робітників, селян сприяла повній ліквідації старої соціальної системи. Селяни отримали право безкарно привласнювати чуже майно і землю, солдати звільнялися від необхідності дотримуватися військового обов'язку, робітникам пропонували замість продуктивної праці зводити рахунки з роботодавцями. Революція після жовтня 1917 р. набула форми апокаліпсису, коли деструктивні сили взяли гору над конструктивними. На цю особливість російської революції звернув увагу М.Бердяєв. Він писав, що «найбільший парадокс у долі Росії і російської революції полягає в тому, що ліберальні ідеї, ідеї права, як і ідеї соціального реформізму, виявилися в Росії утопічними. Більшовизм же виявився найменш утопічним і найреалістичнішим, найвідповіднішим тій ситуації, як вона склалася в Росії у 1917 р., і найвірнішим деяким споконвічним російським традиціям і російським методам управління і володарювання насиллям»³⁴.

Із вищенаведеного неважко прийти до висновку, що конфлікт між Центральною Радою і більшовиками був неминучий. Це пізніше визнавали представники обох сторін. Проте розвиток цього конфлікту був складним і тривалим. Найважливіші його події відбувалися в Києві, Петрограді, Харкові, Південно-Західному та Румунському фронтах, Бресті.

Зосередження влади в руках Центральної Ради, звичайно, не входило до більшовицьких планів. Але об'єктивно ситуація склалася так, що вступити у безпосередній конфлікт із Центральною Радою більшовики не могли. Більшовизація Рад в Україні восени 1917 р., безумовно, мала місце, але опоненти більшовиків у радах – російські есери і меншовики – ще остаточно не здали своїх позицій і, як відомо, негативно поставилися до заколоту у Петрограді. Отже, щоб не мати в Україні проти себе суцільний фронт української та російської демократії, більшовикам було не вигідно і небезпечно загострювати вкрай стосун-

ки з УЦР. До того ж вони потрапили в глухий кут марксистської ортодоксії, яка визнавала і право нації на самовизначення, і непримиренність класової боротьби всередині нації. Отже, теорія вимагала від більшовиків одночасно і підтримувати УЦР як лідера національно-визвольного руху, і вести з нею боротьбу як з непролетарською організацією. Ця обставина, як згадувала Є.Бош, поділила Київський комітет більшовиків на дві частини: «ухил «більшості» комітету в бік «обережної політики» у ставленні до дрібної буржуазії, боязнь відштовхнути її своїми «необережними» виступами схилили членів комітету до тимчасового визнання Центральної Ради державною владою і до порозуміння з нею»³⁵.

Підтвердження думки про те, що більшовики не почувалися на силі вступити у конфлікт із Центральною Радою, знаходимо в спогадах В.Затонського, а також в окремих документах. З листопада «Вестник областного и киевского Советов Рабочих и Солдатских Депутатов» надрукував звернення до солдат, в якому повідомляв: у зв'язку з тим, що на Київ ідуть ударні контрреволюційні батальйони, у місті створено спільний штаб, до якого увійшли представники УЦР, більшовицького Військово-революційного комітету (ВРК) та Рад робітничих і солдатських депутатів. Звернення закликала всіх солдат беззастережно виконувати накази за підписами голови ВРК Л.П'ятакова та призначеного Генеральним секретаріатом командувача КВО полковника Павленка³⁶. Того ж дня на об'єднаному засіданні виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів більшовики виступили з ініціативою визнати крайовою владою в Україні Центральну Раду. Правда, при цьому робилось декілька застережень, а саме: органами влади на місцях повинні бути Ради робітничих і селянських депутатів, а саму УЦР необхідно реорганізувати на Всеукраїнському з'їзді Рад у Центральну Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів³⁷.

Сам факт визнання більшовиками влади УЦР мав, безумовно, позитивне значення для останньої. Вона, у свою чергу, не збиралася спеціально загострювати взаємини з більшовиками. На те вказувала постанова Генерального секретаріату від 4 листопада, в якій було ухвалено вдаватись лише до «заходів ідейної боротьби з большевизмом для безкровного поладження справи і тільки на випадок оружного виступу ужити сили»³⁸. Більшовицька ідея переобрання Центральної Ради на з'їзді Рад і зосередження влади на місцях у їх руках викликала заперечення української революційної демократії. У резолюції ЦК УСДРП «Про завдання партії в сучасну хвилю», опублікованій «Робітничою газетою» 5 листопада, ця ідея була названа зайвою і шкідливою, такою, що могла дезорганізувати нову революційну владу в Україні. Зокрема, у резолюції відзначалося, що «заміна органів місцевого самоврядування радами робітничих і солдатських депутатів, за тієї умови, що робітництво по містах нашого краю є незначною, слабо організованою частиною населення, а солдати являються зайшлим елементом, ся заміна ні в яким разі не може повести до утворення міцної авторитетної серед людної власті, а викличе величезний розкіл в рядах демократії». ЦК УСДРП закликав усі партійні організації, усю демократію України до енергійної підтримки УЦР та Генерального секретаріату. Сама Центральна Рада відповіла більшовикам проголошенням III Універсалу.

Проголошення Української Народної Республіки викликало у київських більшовиків повну розгубленість. В їх арсеналі не виявилось акції, адекватної Універсалу. Невеличка передова стаття в «Пролетарской мысли» 10 листопада «Досить дипломатії», де робилася спроба зобразити Універсал «звичайною буржуазною демократичною декламацією і тільки», лише підкреслювала шоковий стан більшовиків*. Щоправда, була спроба силового тиску на УЦР з боку біль-

* Є.Бош пізніше у своїх спогадах визнала, що з проголошенням III Універсалу «в Київському комітеті склалася повна розгубленість» (Бош Е. Указ. соч. – С.82).

шовицького ВРК. 8 листопада він оголосив «наказ №1», яким вимагав від усіх військових частин Києва провести перевибори командного складу, а протоколи перевиборів подати на затвердження у ВРК. Окрім того, наказувалося подати до ВРК списки особового складу частин, відомості про зброю, транспорт, інше майно. Та спроба продемонструвати свій вплив на частини міського гарнізону мала жалюгідні наслідки. Наказ виконали лише третій авіапарк та дві дружини ополченців. Виконком Ради солдатських депутатів одразу ж відмежувався від цієї акції, оголосивши через пресу, що «ВРК є організацією однобокою більшовицькою, всією Радою солдатських депутатів КВО не визнаною», а накази по гарнізону може видавати лише призначений УЦР командуючий округом³⁹. Того ж дня при штабі КВО з метою його контролю було створено спеціальну комісію, до складу якої увійшли представники Центральної Ради, міської думи, ради солдатських депутатів округу та міської ради робітничих депутатів.

13 листопада у Києві завершилися перевибори виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів, після чого був створений об'єднаний виконком обох Рад. Домагаючись створення об'єданого виконкому, більшовики сподівалися у такий спосіб встановити контроль не лише за Радою робітничих депутатів, де вже мали абсолютну більшість, а й за Радою солдатських депутатів. Проте з цього нічого не вийшло. Незважаючи на те, що вони отримали у виконкомі 23 місця, перед блоком есерів, соціал-демократів, російських есерів та меншовиків більшовики опинилися у меншості. Головою президії об'єданого виконкому був обраний український есер Н.Григорієв, який очолював і Раду солдатських депутатів.

Чергова спроба більшовиків підштовхнути об'єднаний виконком до переобрання влади у Києві була не просто відхилена, а й супроводжена рішенням об'єданого виконкому про підтримку Центральної Ради та організації міської влади за коаліційним принципом із представників рад, УЦР, міської думи. 18 листопада на загальних зборах Рад робітничих і солдатських депутатів було поставлене питання про остаточне з'ясування політичної позиції рад. Спроба більшовиків оголосити збори неправочинними була більшістю відхилена. 238 депутатів висловилися за резолюцію, в якій зазначалося, що загальноросійська влада повинна бути складена з представників соціалістичних партій «від більшовиків до народних соціалістів включно» і представників крайових урядів, що влада в УНР до скликання українських Установчих зборів повинна належати Центральній Раді і Генеральному секретаріатові⁴⁰. 21 листопада на черговому засіданні об'єданого виконкому було ухвалено делегувати до Центральної Ради власних представників (Чижевський, Григорієв, Любченко, Пискун), ліквідувати ВРК, а замість нього утворити Комітет охорони революції з представників рад, Центральної Ради, міської думи та профспілок.

В інших містах України і навіть найбільших промислових центрах більшовикам теж не вдалося взяти владу у свої руки. 26 жовтня у Харкові виник військово-революційний комітет, пропозиція більшовиків передати йому владу і одночасно підпорядкувати раді робітничих та солдатських депутатів виконкомом ради була відкинута, проте ревком, до складу якого входили поряд із більшовиками та російськими есерами українські соціал-демократи та есери, намагався діяти, хоч і не став, за визнанням Д.Ерде, твердою владою. Політичні сили, які підтримували Тимчасовий уряд: губернський комісар, губернський об'єднаний громадський комітет, частина міської думи, начальник гарнізону, представники правих есерів, меншовиків, кадетів, народних соціалістів – створили «комітет порятунку революції та батьківщини», однак він виявився не життєздатним. Як писав Д.Ерде, на початку листопада у Харкові намітилися три основних центри соціальних сил: ревком, українська рада та рада (совет) робітничих та солдатських депутатів⁴¹. У перші дні після повстання у Петрограді Харківська Рада ро-

бітничих і солдатських депутатів висловились за створення загальноросійського уряду революційної демократії (від народних соціалістів до більшовиків), а пізніше підтримала III Універсал. В її резолюції вітався «почин Української Центральної Ради, що оголосила Народну Республіку України». У резолюції одночасно говорилося, що «вся влада і в центрі, і на місцях повинна належати з'їзду рад робітничих, солдатських і селянських депутатів і секретаріату», а тому рада зобов'язувалася докласти «всі зусилля і скликати в найкоротший термін Українські Установчі збори»⁴². Як відзначив більшовицький історіограф 20-х років М.Попов, більшовики при цьому зайняли позицію стриманого нейтралітету. Новим харківським губернським комісаром був обраний український есер А.Попов, а його помічником український соціал-демократ С.Тимошенко, начальником гарнізону став М.Чоботарів⁴³. Позитивне ставлення до УЦР у Харкові виявила не лише Рада робітничих і солдатських депутатів. 14 листопада на спільному засіданні представників головних залізничних комітетів та Залізничної ради Харківського вузла Центральна Рада була визнана до часу скликання Установчих зборів найвищим органом влади в УНР. Засідання висловилося за всіляку підтримку уряду УНР, визнало «єдиним правомочним представником влади на залізницях України – генерального секретаря шляхів»⁴⁴.

За сценарієм, близьким до харківського, розвивалися події в Одесі. Після падіння Тимчасового уряду в місті був створений революційний комітет, в якому шляхом певних компромісів «вдалося об'єднати всі революційно-демократичні організації, як українські, так і неукраїнські. В основу угоди про створення ревкому було покладено дві тези: «1) Рев. к-т Херсонщини організується на паритетних підставах і працює в контакті з Центральною Радою. 2) Усі заходи [Генерального] секретаріату проводяться через ревком Херсонщини»⁴⁵. До складу ревкому входило 25 осіб, із них 11 були представниками українських організацій. 25 жовтня об'єднане засідання виконкомів рад (советов), обговоривши ситуацію, що склалася у зв'язку з подіями у Петрограді, ухвалило резолюцію, в якій закликала «всіма силами підтримувати з'їзд Рад в його боротьбі за створення однорідної революційно-демократичної влади» та визнало необхідним «підпорядкування всієї революційної демократії правоздатним революційним органам на чолі з революційним комітетом, який в даний момент має всю повноту влади»⁴⁶. Засідання закликала робітників, солдатів, матросів та селян утриматися від будь-яких сепаратних виступів. 14 листопада в Одесі відбулося об'єднане засідання виконавчих комітетів рад робітничих, матроських та селянських депутатів, представників ревкому, Української військової ради та Румчероду. На порядок денний засідання було винесено два питання: про організацію влади на місцях та обговорення проекту УЦР про створення центрального органу влади. Після тривалого обговорення на голосування було поставлено три проекти резолюції, один від українських революційних партій, другий – від ради солдатських депутатів і третій – від більшовиків. Більшістю голосів (90) пройшла українська резолюція. У ній зокрема говорилося про необхідність «вітати проголошення Української демократичної республіки і визнати Центральну Раду об'єднуючим революційним центром для демократії всієї української республіки в кордонах зазначених III Універсалом», а також «підтримати революційний комітет Херсонщини у всіх його заходах, спрямованих на запровадження революційного порядку в краї і здійснення соціальних і політичних реформ, зазначених у III Універсалі»⁴⁷.

У Миколаєві пленум Ради робітничих і солдатських депутатів 14 листопада визнав однорідність своєї позиції з позицією Центральної Ради і 85 голосами (проти 60, які підтримували більшовицьку резолюцію) ухвалив увійти з УЦР у діловий зв'язок з економічних питань і визнати її вищою владою краю. Юзівська районна конференція рад висловились за створення однорідного соціалі-

стичного уряду. На Херсонському губернському з'їзді рад більшовицька резолюція була відхилена. Житомирська, Полтавська та Катеринославська ради демонстрували доброзичливе ставлення до Центральної Ради.

Загалом більшовицькі організації в Україні налічували 70 тис. членів. Це була помітна політична сила, проте її вплив на політичне життя України не йшов ні в яке порівняння із впливом, який мала ця партія в центрально-промисловому районі Росії, особливо в Петрограді та Москві. Про реальність більшовицьких позицій в Україні в листопаді говорили результати виборів до Всеросійських Установчих зборів. Більшовики отримали в Україні лише 10% голосів, тоді як за українські партії проголосувало 75% виборців.

Відсутність центрального уряду в Росії, повне несприйняття більшовицької програми змусили праві сили переглянути своє ставлення до Центральної Ради та Генерального секретаріату та висловитись за їх підтримку. До цього їх підштовхувала активізація діяльності ліворадикальних сил, які намагались перебрати владу у свої руки. Поміrkована позиція УЦР багатьом здавалася прийнятнішою. «Страх перед більшовицьким терором такий великий, а рада ... так вміло використала і користується цим страхом, що українська орієнтація стала загальним явищем на всій Херсонщині»⁴⁸, – писала одна з одеських газет. Безумовно, як і підтримка рад, підтримка правих мала ситуативний характер. Її природу гласний полтавської міської думи кадет Д.Корецький визначив так: «Ми визнаємо вищу владу Центральної Ради, тому що немає іншої вищої влади над нею»⁴⁹. Проте значне число міських дум висловили свою підтримку Центральній Раді та Генеральному секретаріатові. 31 жовтня це зробила Чернігівська міська дума, 11 листопада Полтавська міська дума вітала проголошення УНР, 15 листопада це зробила Миколаївська, а 17 листопада – Вінницька міська дума, в історіографії відомі подібні рішення Борзенської, Бердичівської, Зеньківської, Прилуцької, Роменської міських самоврядувань⁵⁰.

Отже, до половини листопада 1917 р. вищою владою в Україні практично повсюдно було визнано Центральну Раду та Генеральний секретаріат. Спроби місцевих більшовицьких організацій власними силами без допомоги центру перебрати владу до своїх рук через Ради робітничих і солдатських депутатів виявилися невдалими. Революційний радикалізм більшовиків в Україні не знаходив такої підтримки суспільства, як у центральній Росії.

Керівне ядро більшовицької партії у Петрограді на перших порах не звертало на Україну жодної уваги. Проголосивши 2 листопада «Декларацію прав народів Росії», в якій ішлося про суверенність народів, їх право на вільне самовизначення аж до утворення самостійних держав, Рада народних комісарів (РНК) не виявила ні найменшої реакції на проголошення УНР. В обставинах, що склалися довкола Петрограда на початку листопада, Леніну було не до України. Головна і реальна небезпека його владі на той час знаходилася в діючій армії. Ленін був переконаний, що для збереження влади куди важливіше встановити контроль над армією, ніж виграти вибори до Установчих зборів.

Ще за місяць до жовтневого перевороту Ленін наголошував, що «історія зробила корінним політичним питанням зараз питання військово»⁵¹. Головним завданням для більшовиків в ході боротьби за владу було вирвати армію з-під впливу Тимчасового уряду або принаймні нейтралізувати її в загальній масі. Протягом 1917 р. більшовики досягли неабияких успіхів у цій справі, вони майже розклали російську армію. Зведення донесень про настрої армії за другу половину жовтня 1917 р. відзначало, що «Общее настроение армий продолжает быть напряженным, нервно-выжидательным, каким оно было в первой половине месяца. Главными мотивами, определяющими настроение солдатских масс, по-прежнему является неудержимая жажда мира, стихийное стремление в тыл, желание поскорее прийти к какой-нибудь развязке. Кроме того, недоста-

ток обмундирования и продовольствия, отсутствие каких-либо занятий, в виду ненужности и бесполезности их, по мнению солдат, накануне мира угнетающе действует на настроение и приводит к разочарованию»⁵². У жовтні армія нагадувала смертельно хворий організм, але ще не настільки, щоб її можна було повністю скинути з політичних рахунків. У перші за подіями у Петрограді дні вона негативно поставилася до урядового перевороту, проте мала серйозні претензії до Тимчасового уряду. 28 жовтня виконком Південно-західного фронту ухвалив резолюцію, якою, безумовно, визнав «необходимым восстановление законной власти Временного правительства, вместе с тем исполнительный комитет признает, что Временное правительство только тогда может выполнить возложенную на него историей задачу довести страну до Учредительного собрания, только тогда сможет справиться с растущей в стране и в армии анархией, принимающей угрожающий характер, если направит стихийные стремления малосознательных масс к миру и социальным преобразованиям в русло организованной общественности и даст им государственное выражение в своей внутренней и внешней политике. Революционная власть должна дать народу немедленное и ясное свидетельство своего стремления и способности править государством в интересах широких трудовых масс...»⁵³. На армійських з'їздах виголошувалися резолюції на користь створення однорідного соціалістичного уряду, припинення громадянської війни. У резолюції армійського комітету 6-ї армії Румунського фронту говорилося: «Ні одного солдата – Керенському, ні одного солдата – більшовикам!». Проти участі частин армії в міжусобиці висловився армійський комітет Особливої армії Південно-Західного фронту. До середини листопада 1917 р. на підтримку більшовиків, і то з рядом умов, висловилися лише 3 з 15 російських армій. На початку листопада у Ставку до Могилева прибули члени ЦК партії соціалістів-революціонерів на чолі з В.Черновим, представники Вікжеля, «Комітету порятунку батьківщини і революції». Загальноармійський комітет при Ставці висловився за утворення однорідного соціалістичного уряду за умови обов'язкового скликання Установчих зборів. В.Чернов розглядався як імовірний голова нового уряду. Отже, кожен день збереження старої армії, її генералітету, безсумнівно, ворожого до більшовиків, міг стати останнім в історії їх перебування біля влади. Тож після захоплення влади в Петрограді і Москві черговий удар партія більшовиків спрямувала проти армії.

План оволодіння армією полягав у компрометації Ставки в очах солдат і наступному захопленні її до своїх рук. Це досить складне завдання, з огляду на мільйони вояків, якими керувала Ставка, її військово-технічні, оперативні можливості, вдалося здійснити завдяки використанню гасел боротьби за мир. Можна сказати, що більшовики водночас як цинічно, так і блискуче скористалися об'єктивною неможливістю Росії далі вести війну. Про необхідність завершення війни у 1917 р. говорили всі політичні сили Росії, але ніхто не знав, як її завершити цивілізовано, дотримуючись зобов'язань, узятих перед союзниками. Війна привела країну до краю безодні. «Навіть коли розум говорив, що з фронтом вже покінчено, почуття чекало чуда, і ніхто не міг і не хотів взяти на свої плечі величезну історичну відповідальність – дати поштовх його падінню – можливо останній»⁵⁴, – розмірковував генерал А.Денікін.

Більшовиків нічого не стримувало від такого поштовху. Всю війну вони пропагували гасла поразки російського уряду, їх не цікавила ціна поразки, оскільки вона відкривала шлях до захоплення влади в Росії. «Без «дезорганізації» армії, – писав Ленін у 1918 р., – жодна велика революція не обходилась і обійтись не може... Новий суспільний клас, піднімаючись до влади, не міг ніколи і не може тепер досягнути цієї влади і зміцнити її інакше, як повністю розклавши стару армію»⁵⁵.

8 листопада Раднарком телеграфом наказав верховному головнокомандувачу генералу М.Духоніну негайно розпочати переговори про перемир'я з ворожою стороною. М.Духонін, проконсультувавшись із представниками союзників, відмовився виконувати подібний наказ, мотивуючи своє рішення тим, що «безпосередні переговори з державами для нас (тобто для Ставки) неможливі. Тим менш можливі вони для мене від вашого імені. Тільки центральна урядова влада, яку підтримує армія і країна, зможе мати достатню вагу і значення для ворога, щоб надати цим переговорам потрібну авторитетність для досягнення результатів. Я також вважаю, що найшвидше підписання загального миру в інтересах Росії»⁵⁶.

Ленін був готовий до такої відповіді, бо негайно 9 листопада звільнив генерала Духоніна з посади верховного головнокомандувача, а на його місце призначив прапорщика М.Криленка. Генерал відмовився здати повноваження, але цим опір Ставки більшовикам практично вичерпався. Ставка зайняла пасивну вичікувальну позицію. «В широких колах не лише чисто обивательських, але й зрілих політично панувало переконання, що новий режим – це тільки злоряксивий налив на тілі революції, який дуже швидко прорве, і в такий спосіб нарешті оздоровить немічний, отруєний організм країни» (генерал А.Денікін)⁵⁷.

Тим часом більшовики стрімко діяли. 9 листопада по радіо і телеграфу з Петрограда у армію пішло звернення Раднаркому про те, що контрреволюційні генерали хочуть стати на заваді справі миру. Полковим і дивізійним комітетам було дане право безпосередньо вести переговори з ворогом про перемир'я на своїх ділянках фронту. Братання почало ширитись по діючій армії, особливого розмаху воно набрало на Північному та Західному фронтах. Ленінському удару не бракувало точності. «З моменту надання цього права полкам і дивізіям, – писав М.Криленко про звернення Леніна до солдат і моряків, – і наказу розправлятися з усіляким, хто посміє чинити перепони переговорам, справу революції в армії було виграно, а справу контрреволюції безнадійно програно»⁵⁸.

Генерал Духонін сподівався, що німці відмовляться вести переговори з Радою народних комісарів, але помилився: 13 листопада німці згодилися на переговори, які почалися у Брест-Литовському 20 листопада, на той час Ставка вже потрапила до рук Криленка. Боротьба за мир у тій формі, яку надав їй Ленін, була насамперед добре продуманим засобом боротьби за владу. Ленін зберіг її у своїх руках. Але варто задуматися над ціною, яку довелося оплатити за це країні. Повалення Тимчасового уряду, розвал старої армії, вихід зі світової війни шляхом сепаратних переговорів остаточно підірвали правопорядок, соціальні підвалини, на яких трималася країна. Почалася бурхлива ланцюгова руйніницька реакція у всіх сферах державного, політичного, економічного і соціального життя. Одночасно вона була посилена червоногвардійською атакою на капітал та селянським антипоміщицьким рухом. За лічені місяці Росія перетворилася у країну маргіналів, людей, позбавлених соціального статусу, непереобтяжених відповідальністю перед законом і моральною нормою. Саме такими стали мільйони безробітних і демобілізованих. Старий державний апарат був розбитий дощенту. Після розгону більшовиками Установчих зборів суспільство втратило можливість мирним демократичним шляхом впливати на владу. На декілька років основною формою політичного діалогу в країні стала збройна боротьба. Недовойована світова війна перетворилася в значно жахливішу – громадянську. Це була ціна, яку довелося сплатити сповна за втримані у землі багнети у листопаді 1917 р.

Центральна Рада, як і більшість російської революційної демократії, засудувала деструктивну руйніницьку політику більшовиків. УЦР добре розуміла необхідність припинення війни, але намагалася зробити це правовими методами. У III Універсалі говорилося про потребу «примусити співників і ворогів

негайно розпочати мирні переговори». Універсал свідчив, що діячі Центральної Ради і більшовики по-різному бачать механізм завершення війни. В Універсалі наголошувалося: до підписання «миру кожен громадянин Республіки України, разом із громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу»⁵⁹.

Генеральний секретаріат і Центральна Рада не лише не шукали приводів для конфронтації з армійським командуванням, але й прагнули порозуміння та взаємодії. Оголошуючи про свій вступ на посаду Генерального комісара військових справ України, С.Петлюра підкреслив, що, беручи на себе вищу військову владу в Україні, він не вважає «можливим торкатись розпоряджень, які відносяться до компетенції головнокомандуючих фронтами, де вся повнота влади повинна належати головнокомандуючим сими фронтами»⁶⁰.

Досить швидко між Ставкою верховного головнокомандувача і ставками Південно-Західного та Румунського фронтів і Генеральним секретаріатом налагодився телеграфний зв'язок, відбувався обмін інформацією, 6 листопада командувач Південно-Західним фронтом генерал Володченко та фронтний комісар Йорданський визнали Центральну Раду і Генеральний секретаріат вищою владою в Україні. 12 листопада генерал Духонін підписав у Ставці з представниками Генерального секретаріату О.Лотоцьким та Д.Дорошенком угоду, про те, що українізовані частини з усього театру військових дій будуть зосереджені на Південно-Західному та Румунському фронтах. Призначення командувачів військами Київського та Одеського військових округів буде робитися Ставкою за узгодженням з Генеральним секретаріатом. Таке узгодження передбачалося і при призначенні на посади вищого командного складу українізованих частин⁶¹.

Українська влада була визнана і армійською демократією. Вітальні телеграми з приводу проголошення УНР надходили від особового складу багатьох військових частин. 18 листопада розпочав свою роботу з'їзд Південно-Західного фронту. У першій його резолюції відзначалося, що «виконавчий комітет Південно-Західного фронту передає політичну владу на фронті надзвичайному фронтовому з'їздові, а з'їзд передає президії в тісному контакті з Українською фронтовою радою». Окрім того, з'їзд ухвалив «без обговорення вітати Центральну Раду з нагоди оголошення Української Народної Республіки»⁶².

Центральна Рада і Генеральний секретаріат прагнули стабілізувати ситуацію в країні і не допустити поширення анархії в армії. 9 листопада після того, як у Києві стало відомо про заклик Леніна до солдат та звільнення Духоніна, Генеральний секретаріат ухвалив постанову про необхідність завершення війни і порядок підписання мирного договору. Цим рішенням, по суті, вперше після резолюції про засудження повстання у Петрограді українське керівництво вступило в ідейну боротьбу з Раднаркомом. Повторюючи і деталізуючи думки III Універсалу, постанова Генерального секретаріату різко негативно відреагувала на ленінський заклик до солдат самочинно оголошувати перемир'я: «...сей заклик, віддаляючи мир, дезорганізує армію, котра, як і вся людність держави, хоче негайного миру, і, оголюючи фронт, одкриває широкий доступ ворогові в Росію»⁶³.

Головна частина постанови Генерального секретаріату була присвячена центральному російському уряду, уповноваженому і визнаному всіма або більшою частиною народів Росії. Генеральний секретаріат заявив, що не вважає за такий Раднарком. На думку Генерального секретаріату, російський уряд повинен бути однорідно-соціалістичним і федеративним, утвореним «спільними силами правительств України, Дону, Кавказу, Кубані та інших областей разом з центральними органами Всеросійської революційної демократії»⁶⁴. Генеральний секретаріат висловився за необхідність почати переговори із зазначеними урядами про створення загальноросійського державного центру. 10 листопада голова Гене-

рального секретаріату В.Винниченко зробив доповідь із проблем миру і центрального уряду Росії на Малій раді. Він підкреслив, що оскільки попередні способи формування центрального уряду не мали позитивних наслідків, то Генеральний секретаріат вважає за необхідне активізувати цей процес: «щоб з'єднати уряд в одне ціле, треба єднати його не з центру, що розвалюється, а з тих країн, що ще здорові»⁶⁵. Мала рада підтримала доповідача.

17 листопада Генеральний секретаріат знову повернувся до питання про утворення однорідно-соціалістичного центрального уряду на федеративній основі і визнав за необхідне взяти ініціативу у цій справі до своїх рук, почати переговори з регіональними урядами та представниками демократії, починаючи з більшовиків. 21 листопада Мала рада вирішила негайно приступити до справи перемир'я, направити на Румунський і Південно-Західний фронти представників Генерального секретаріату і одночасно поінформувати про це уряди союзних держав та уряди, що утворилися на території Росії. Постанова Малої ради наголошувала на тому, «що від імені всієї Російської Республіки справу миру може вести лише центральний соціалістичний орган федеральної влади», який створити поки що не вдалося⁶⁶.

23 листопада Генеральний секретаріат ухвалив об'єднати Румунський та Південно-Західний фронти в один Український і в черговий раз звернувся до Раднаркому та інших крайових урядів із пропозицією «приступити до утворення центрального російського правительства»⁶⁷. І знову ці заклики позитивного резонансу не мали і, певно, об'єктивно не могли мати. П.Христюк назвав спроби Центральної Ради до створення центрального уряду «мрійницьким проектом – об'єднати те, що по самій своїй суті в той час не надавалося до об'єднання, не маючи щирих прихильників ні з права, ні з ліва»⁶⁸. Ще нищівнішій критиці піддав позицію Центральної Ради у своїй «Історії України 1917–1923 рр.» Д.Дорошенко. Він писав, що почин створення федеративного уряду був для України непосильним і непотрібним завданням: «Логіка подій казала, що Україні треба було зовсім відділитись від Росії, стати самостійною, незалежною державою; вона мусила визнати уряд Народних Комісарів, як уряд Росії, на умові обопільного визнання ... і дати всеросійським справам спокій. Україна мала перед собою такі колосальні завдання внутрішньої організації, що ганятись за створенням всеросійської федерації, наражаючи себе на ворогування вже існуючого фактично нового російського уряду – це було нездійсненне в тодішніх умовах завдання»⁶⁹. Можна згодитися з критикою обох істориків і водночас очевидців та учасників тих подій, але не можна не визнати, що Центральна Рада наприкінці 1917 р. діяла у відповідності до своєї політичної природи, в основі якої лежали ідеї демократії, автономії та федералізму. М.Грушевський у «Народній волі» 23 листопада 1917 р. закликав рятувати російську федерацію: «... Висловивши в своїм Універсалі тверду волю силами Української республіки рятувати цілісність і єдність Федеративної Росії, ми мусимо негайно вжити всіх заходів до того, щоб виявити волю в ділі... Федеративна Росія для нас цінна і потрібна, і ми мусимо її порятувати всіма силами».

Як тільки Центральна Рада від декларування своїх принципів перейшла до спроб втілити їх у життя, це зустріло протидію більшовицького Петрограда.

Після оволодіння Ставкою верховного головнокомандувача більшовики побачили в Центральній Раді одного з реальних суперників у боротьбі за владу. Проти неї була спрямована ціла серія політичних ударів. Насамперед розгорнулася ідеологічна війна, метою якої була дискредитація Ради. Ішлося про те, щоб довести масам контрреволюційність і буржуазний націоналізм української влади. 23 листопада Раднарком опублікував звернення до населення, в якому повідомляв про контрреволюційне повстання генералів Каледіна, Дутова, Корнілова і про допомогу, яку надає цим генералам Українська Центральна Рада. Ще

більшу розкладницьку роль відіграла низова більшовицька агітаційна робота серед населення і солдат. В.Затонський згадував, що вести таку роботу було нескладно: «... Програма наша тоді була дуже проста: – «Геть війну! Йди додому! Негайно забирай землю!». Центральна Рада якраз із землею тягнула. Тут позиції були безумовно виграшні... Так ми проводили роботу цілих два місяці. На селян наша агітація також почала впливати. Маса нетерпляче чекала, коли вже можна буде взяти землю»⁷⁰.

В останній декаді листопада більшовики знову почали енергійно експлуатувати ідею скликання Всеукраїнського з'їзду Рад для переобрання Центральної Ради. Сигналом до цього стали телеграфні переговори члена київського комітету більшовиків С.Бакинського з Й.Сталіним. 24 листопада Сталін дав інтерв'ю петроградській газеті «Известия ВЦИК», яке було присвячене Україні. Сталін висунув вимогу проведення в Україні референдуму з питання самовизначення. РНК буде рахуватися лише з урядом, створеним на підставі результатів референдуму, підкреслив нарком національних справ Росії і тут же оголосив, що влада в Україні повинна належати Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. Ради разом з УЦР, а якщо вона відмовиться, то і без неї, повинні скликати Всеукраїнський з'їзд Рад для вирішення питання про владу і стосунки з Росією. Тільки таким шляхом, вважав Сталін, можна виявити волю мас, а без цього Раднарком відмовлявся визнати владу УЦР законною. Того ж дня Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів переобрала свій виконком і ухвалила резолюцію, в якій оголосила, що «теперішня Центральна Рада не заслуговує довіри робітничих і селянських мас»⁷¹, і вимагала скликання Всеукраїнського з'їзду Рад. Естафету підхопили в Києві. Виконком Київської обласної Ради робітничих і солдатських депутатів, який перебував під контролем більшовиків, 3 грудня оголосив про скликання Всеукраїнського з'їзду Рад.

Для тиску на Центральну Раду Петроград активно використовував фінансові канали. Він припинив надходження в Україну готівки, в результаті десятки, тисячі робітників, службовців не могли одержати платню, у суспільстві почало рости напруження. Центральна Рада стала перед проблемою випуску власної валюти. Коли ж М.Порш звернувся до Г.П'ятакова, який на той час вже посів місце комісара Держбанку у Петрограді, з вимогою про 90 млн. карбованців для покриття заборгованості залізничникам, той відповів, що постачання України грошима відбудеться лише в тому випадку, коли вона визнає владу рад на місцях і допустить представника рад як комісара у Київську контору Держбанку.

М.Криленко чинив усілякі перепони утворенню Українського фронту, гальмував передислокацію в Україну українізованих частин, що перебували поза її межами. 27 листопада в Могилеві при Ставці більшовики створили революційний польовий штаб для боротьби з військами Каледіна, Дутова і Центральної Ради, яких оголосили контрреволюційними.

Київський ВРК, незважаючи на рішення Ради робітничих депутатів про його ліквідацію, продовжував діяти, спираючись на збільшовизовані частини міського гарнізону, і підготував збройний виступ. План цього виступу ВРК виніс 29 листопада на обговорення міського комітету більшовиків. За спогадами члена ВРК прапорщика Пуке, передбачалося о шостій годині ранку 30 листопада оголосити Центральній Раді ультиматум із вимогами:

1. Припинити ворожі дії стосовно рад і ВРК;
2. Центральна Рада тимчасово до Всеукраїнського з'їзду Рад залишається вищою крайовою владою, але влада у Києві негайно переходить до Ради робітничих і солдатських депутатів та ВРК;
3. Центральна Рада зобов'язується роззброїти ворожі до рад війська, вивести їх з міста, залишивши лише караули біля будинку УЦР і казарм;

4. У разі неотримання відповіді на ці вимоги протягом однієї години, тобто до 7 години ранку, ВРК приступає до військових дій проти Центральної Ради.

Обговорення плану і ультиматуму розділило більшовицький комітет на дві приблизно рівні частини. Суперечки затяглися до глибокої ночі. «При голосуванні, прибічники негайного повстання отримали одним-двома голосами більше, – згадував Пуке. – Ті, що заперечували, ще раз намагалися переконати присутніх у правильності своєї позиції, тоді представники ВРК оголосили, що тепер вже пізно відмінити ухвалені рішення, і ревком буде діяти»⁷². Проте керувати повстанням цього разу ВРК не довелося.

Поки йшли суперечки у більшовицькому комітеті, Генеральний секретаріат, довідавшись про плани більшовиків, дав наказ своїм військам роззброїти більшовицькі частини. Після роззброєння особовий склад 3-го та 5-го авіапарків, арсеналу, понтонного та телеграфного батальйонів, батальйону важкої артилерії особливого призначення, ще кількох частин був посаджений у залізничні ешелони і відправлений до Росії, також на декілька годин був заарештований Г.П'ятаков. Решта більшовицького комітету, незважаючи на те, що Генеральний секретаріат володів матеріалами про підготовку більшовиками виступу, не лише залишалася на свободі, а й розгорнула шалену агітацію проти Центральної Ради, зображаючи події ночі не як придушення спроби антидержавного заклоту, а як насилля над революційними робітниками і солдатами. У резолюції виконкому Ради робітничих депутатів, яка перебувала під контролем більшовиків, було оголошено, що «подібні дії провокують громадянську війну, що кров, яка може пролитися, всією вагою впаде на голову політиканів з Генерального секретаріату». 30 листопада загальні збори Київської об'єднаної Ради робітничих і солдатських депутатів 302 голосами «за», 250 – «проти» ухвалили запропоновану більшовиками резолюцію з погрозами застосування зброї та організації загального страйку та вимогою переобрати УЦР на Всеукраїнському з'їзді Рад⁷³.

2 грудня аналогічну резолюцію ухвалила Харківська Рада робітничих депутатів. В Одесі 1 грудня червона гвардія спровокувала конфлікт із гайдамаками. Лише завдяки тому, що в нього втрутилися моряки з броненосця «Синоп», сутичку вдалося зупинити.

1 грудня з Петрограда до Києва прибув один із більшовицьких лідерів Г.Зинов'єв, місцеві більшовики організували йому публічний виступ на тему біжучого моменту в оперному театрі, який знаходився за кількасот метрів від Педагогічного музею, місця осідку Центральної Ради, це не зупинило Зинов'єва від відвертих нападів на політику Центральної Ради. 3 грудня в Києві відкрився з'їзд більшовицьких організацій України. 54 делегати з вирішальними та дорадчими голосами з 7 губерній репрезентували 18 тис. членів партії. Це була остання репетиція перед відкриттям наступного дня Всеукраїнського з'їзду Рад. Центральними питаннями, які мав обговорити більшовицький з'їзд, були про ставлення до Центральної Ради та про владу в Україні. У резолюції «Про Центральну Рад», винесеній по доповіді В.Затонського, вищій орган влади України зображався однозначно негативно, після чого була зроблена заява про те, що «розвінчуючи реакційну шовіністичну політику Ц. Ради, яка затьмарює класову свідомість пролетаріату, партія всіма засобами буде боротись проти нинішнього складу Ц. Ради і буде прагнути на Україні, як і по всій Росії, створити дійсну революційну владу Рад...»⁷⁴. У доповіді В.Затонського було зроблене цікаве визначення Центральної Ради, на яке варто звернути увагу: «Політично рада – типова дрібнобуржуазна установа. Вона відірвалася від поміщиків, але від принципу приватної власності відірватись не може, їй найважливіше – порядок»⁷⁵.

Потужна і різнопланова підготовка, проведена більшовиками по всій Україні, не залишала сумніву в тому, що сценарій, незважаючи на прикру невдачу

у Києві зі збройним виступом, мав добру режисуру. Усе йшло до того, щоб вбити останній цвях в труну Центральної Ради. Цвях був приготовлений. 3 грудня до Києва з Петрограда надійшов ультиматум РНК до УЦР. Це був класичний зразок революційної демагогії, яким створювався черговий прецедент до розпалювання конфлікту. Власне, цей документ вартий того, щоб на ньому детальніше зупинити увагу.

Які ж претензії мали більшовики до Центральної Ради? По-перше, її звинувачували в тому, що «вона веде двозначну буржуазну політику». Далі ця туманна думка розшифровувалася як небажання Ради скликати Всеукраїнський з'їзд Рад і виставлялася головною причиною, яка не дозволяла РНК визнати УЦР за повноважного представника трудящих мас України. Звинувачення було явно надумане, адже зазначений з'їзд 4 грудня мав відкритися у Києві, і у Петрограді про це не могли не знати. Але не з'ясування об'єктивних обставин конфлікту було завданням ультиматуму. У документі йшлося про «кроки» Ради, які знищили всяку можливість угоди. Найперше виставлялося за провину дезорганізація фронту, начебто здійснена наказами Генерального секретаріату про передислокацію українізованих частин із-поза меж України на її територію. Розмежування між фронтами, говорилося в ультиматумі, могло бути здійснене «лише шляхом організованої угоди урядів обох республік». Вище нам вже довелося говорити про те, що ніхто не зробив більше для розвалу старої армії, ніж більшовики, але в ультиматумі винуватцями цього розвалу чомусь була оголошена Центральна Рада. І лише після такої преамбули називалися речі, які, очевидно, серйозно турбували Смольний. Рада роззброїла пробільшовицькі частини і пропустила на Дон козачі частини. Але, якщо на початку ультиматуму РНК визнавав Українську Народну Республіку і навіть її право повністю відділитися від Росії, то останні висунені до Ради претензії виглядали як втручання у внутрішні справи УНР. Раднарком не згадував, на яких підставах Криленко блокував передислокацію в Україну українізованих частин. Не залишала сумніву у безцеремонності втручання у внутрішні справи УНР завершальна частина ультиматуму, де були знову повторені ті ж звинувачення в поєднанні з вимогою не лише їх припинити, але й взяти участь у боротьбі «з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням». У разі неприйняття цих вимог протягом 48 годин РНК оголошував Центральну Раду «в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні»⁷⁶.

Брутальна й неприйнятна для Центральної Ради форма ультиматуму була очевидною, і на його неприйняття будувався розрахунок Раднаркому. Адже військове втручання у справи України було вирішене за декілька днів до ультиматуму. Про це досить відверто писав у «Записках о гражданской войне» В. Антонов-Овсієнко: «Зіткнення з Радою уявлялося абсолютно невідворотним, і при мені тов. Криленко, за вказівкою Смольного, відправив у Київ ... ультиматум»⁷⁷.

4 грудня у Києві відкрився з'їзд представників робітництва, воєцтва та селянства України (Всеукраїнський з'їзд Рад), у роботі якого брало участь понад дві тисячі делегатів. На цьому з'їзді більшовики виявилися в значній меншості. Уже напередодні з'їзду стало зрозумілим, що їм не вдасться не тільки переобрати склад Центральної Ради, але навіть внести суттєвий розкол у національний рух. На Київському обласному з'їзді більшовицьких організацій України Г.П'ятаков дуже песимістично оцінював можливості власної партії, він був переконаний, що на з'їзді Рад українців «розколоти все рівно не вдасться»⁷⁸. Не сприяв акції більшовиків ультиматум РНК, який був делегатами розцінений як замах проти УНР: «Всеукраїнський з'їзд Рад селянських, робітничих та солдатських депутатів стверджує, що централістичні заміри теперішнього московського (великоруського) правительства, доводячи до війни між Московщиною та Укра-

їною, загрожують до решти розірвати федеративні зв'язки, до яких прямує українська демократія»⁷⁹.

З'їзд висловив повну підтримку Центральній Раді, визнав, що у зв'язку з близьким проведенням Всеукраїнських Установчих зборів (9 січня 1918 р.), яким, згідно із законом, УЦР повинна була передати владу, недоцільно проводити переобрання Ради. Більшовики, делегати з'їзду, не могли дати будь-яких об'єктивних пояснень проголошення ультиматуму. Для них він був цілковитою несподіванкою. Це показало обговорення ультиматуму і ситуації, ним викликаній, на черговому засіданні з'їзду більшовицьких організацій України. Ось деякі найхарактерніші моменти з протоколу партійного з'їзду. В.Затонський: «Якби справа стосувалася пропуску тільки військ на Дін, я б нічого не мав проти ультиматуму, але там є посилення на те, що Рада не збирає з'їзду Рад... Поки ще серед українців розколу нема і він не передбачається, а тому доводиться вести війну з українським народом, а більшовиків лише невелика купка... Я вважаю ультиматум результатом поганій інформації в Пітері. Деякі пункти невдалі і були розраховані на ефект, але його якраз і не було». І.Кулик: «Ясно, що тут виявилася неспроможність нашого погляду на національне питання». Олександров: «Ультиматум несвоєчасний... Нам доводиться воювати майже проти всього українського народу, а не проти Ради». Дещо відмінно коментував ситуацію Г.П'ятаков: «Даний момент нагадує мені те становище на фронті, коли один з полків розбитий і, здається, що все закінчено і загинуло. Ми в Києві розбиті, але це ще не означає, що справа вся програна. ... Крок народних комісарів правильний і логічно неминучий. Війна, безумовно, важка, але відтягувати її не можна. Якби в Росії не було революції, то тут ще можна б було займатись агітацією, але тепер час дій і зволікати не можна»⁸⁰.

Ультиматум поставив українських більшовиків у складну ситуацію. 5 грудня вони і їх прихильники (всього 124 делегати) залишили зал Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві, мотивуючи своє рішення неправочинністю з'їзду. Того ж дня Генеральний секретаріат дав офіційну відповідь Раднаркому на його ультиматум. У ній справедливо говорилося, що «неможливо одночасно визнавати право на самовизначення «аж до відокремлення» і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу державі, яка самовизначилася». Генеральний секретаріат рішуче відкинув спроби Раднаркому втрутитися в державне і політичне життя УЦР: «Претензії народних комісарів на керування українською демократією тим менше можуть мати яке-небудь виправдання, що ті форми політичного правління, які накидають Україні, дали на території самих Народних комісарів такі наслідки, що цілком не викликають заздості. Поки у Великоросії розвивається анархія, економічні, політичні та господарські розрухи, поки там панує груба сваволя та нищення всіх свобод, які одвоювала у царизмі революція, – Генеральний секретаріат не визнає потрібним повторювати цю сумну спробу на території українського народу»⁸¹.

Як бачимо, у відповіді Генерального секретаріату не було спроб шукати компромісу з Петроградом. Водночас УЦР явно недооцінювала більшовиків, не розуміла сповна небезпеку, яка виходила від них. Симптоматичним у цьому сенсі був виступ В.Винниченка 13 грудня на восьмій сесії УЦР: «Ці комісари – люди, відірвані від життя. Вони відвикли від практичного життя, перебуваючи довгий час емігрантами за кордоном. Національних здобутків вони так само не вміють цінити, як той панич, що не працювавши тяжко, не вміє цінити кришки хліба.

Від своєї програми ми ні на крок не відступимо. Можна сподіватись, що прийде ще і такий час, коли нам прийдеться боронити здобутки революції від загальноросійської реакції, котра неодмінно почнеться, коли впаде правитель-ство народних комісарів. Тоді в Росії знову може запанувати Микола Другий, і

він не хоче терпіти у себе під боком вільного народу. Через те Генеральний секретаріат весь час готується до боротьби з цією небезпекою»⁸². Як бачимо, Винниченка не стільки лякав конфлікт із більшовиками, як гіпотетична ймовірність повернення самодержавного режиму. Принагідно відзначимо, що, очевидно, саме Винниченко, як голова Генерального секретаріату, несе персональну відповідальність за неготовність УНР до війни з більшовиками. Його соціалістична ортодоксія, яку він ставив значно вище інтересів новопосталої української держави, стала причиною його конфлікту з С.Петлюрою, який змушений був подати у відставку з поста генерального секретаря військових справ. Прикметно, що 26 січня 1918 р., коли доля Києва була вже вирішена не на користь Центральної Ради, і в місто сходили війська М.Муравйова, Винниченко, що порвав усі стосунки з Центральною Радою та Генеральним секретаріатом, записав до свого щоденника: «І знов виникає питання: невже ми, самі того не знаючи, не відчуваючи, виступаємо, як контрреволюціонери? А що, як народні комісари мають більше рації, ведучи Росію й Україну з нею до соціальної революції?»⁸³ Отже, у середині грудня 1917 р. в Україні склалася дивна політична ситуація, на яку звернули увагу сучасники і безпосередні учасники тих подій. В.Затонський із домішкою легкої іронії, яка, очевидно, його надзвичайно тішила, згадував: «Взагалі ті місяці – це штука надзвичайно цікава своєю безглуздістю та найнеймовірнішими сполуками. У Харкові Радянська влада виступила одверто проти Центральної Ради, але в Києві Рада робітничих і солдатських депутатів існує й далі. Плутанина цілковита. Ще не призвичаїлися орудувати рішуче»⁸⁴. Д.Дорошенко критикував нерішучість та непослідовність Генерального секретаріату без будь-якої іронії. Після роззброєння та висилки за межі України збільшовизованих частин київського гарнізону, писав історик, «український уряд не використав своєї перемоги. Замість показати тепер, що він є дійсно господар і може вдержати порядок і повагу до себе, він, стоячи на ґрунті «завойованої революцією свободи», повипускав зразу арештованих большевицьких ватажків і допустив далі провадити проти себе одверту агітацію». Дорошенко не розумів, як «організація, яка тільки що зі зброєю в руках мала зробити повстання проти українського уряду, продовжувала існувати і робити своє діло далі цілком вільно, так наче урядові до цього не було ніякого діла»⁸⁵. Не розумів абсурдності ситуації В.Винниченко, понад те, вона здавалася йому прикметною ознакою демократизму української влади. Виступаючи перед делегатами Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві 5 грудня, В.Винниченко критикував політику більшовиків та зазначав, що, на відміну від них, «Генеральний секретаріат визнає потрібним вживати політичної класової боротьби, а не політики заліза і крові».

Більшовики виявили себе непоганими практиками і знавцями життя. До того ж вони цілком відкинули моральні принципи в політиці. Мета виправдовувала будь-які засоби. В ультиматумі було визнано право українського народу на самовизначення аж до повного відокремлення, але це не завадило Раднаркому направити на Україну свої військові формування. Перші ешелони під командуванням М.Ховріна і Р.Сіверса прибули у Харків 9 грудня. Місцевий ревком на чолі з більшовиком Артемом застерігав радянські частини «від будь-яких ворожих дій проти харківських радівців». З останніми, читаємо у В.Антонова-Овсієнка, «місцеві більшовики об'єднано працювали у «Рев штабі» і не знаходили можливим стати у конфлікт з Центральною Радою»⁸⁶. Про співпрацю українців із харківськими більшовиками згадував і М.Чоботарів, який наприкінці 1917 р. керував українськими збройними силами у Харкові. Він писав, що Артем та Рухимович «ці лідери харківського большевизму охоче розмовляли з нами українцями, і не одну справу ми добровільно лагодили»⁸⁷. Однак це не зупинило Сіверса, і за його наказом в ніч на 10 грудня був роззброєний українізований бронедивізіон. М.Чоботарів згадував, що зроблено це було підступом. Після мітингу,

організованого представниками міських партійних організацій на знак протесту проти погромницької поведінки більшовицького війська, розпочалися переговори з приводу перебування більшовицьких військ, які по прибутті до Харкова спочатку заявляли, що залишаться тут на короткий час. «Дискусія між більшовицьким військом і українцями затягнулась до пізньої ночі, приблизно до пів на другу, – пише М.Чоботарів. – Несподівано увійшов до кімнати нашого засідання помічник командира панцирного дивізіона. На ньому не було лиця. ... Я лише глянув і зрозумів, що з панцерним дивізіоном сталося лихо не на нашу користь. Він лише сів, як з міста донеслися кулеметні стріли, а потім і гарматні вибухи. Я звернувся до представників Антоновського війська з запитанням: «А що це має означати? Адже ми постановили разом з вами до 9-ї ранку не розпочинати жодних акцій?» А цей представник поклав ногу на ногу і, пускаючи дим цигарки вгору, промовив: «Що ми будемо тепер говорити, коли заговорили кулемети та гармати»⁸⁸.

11 грудня до Харкова прибув командувач російськими радянськими військами В.Антонов-Овсієнко. Місто було обране форпостом російських військ. Перед ними було поставлене завдання встановлення жорстокого порядку в місті. Штаб загону Сівєрса перетворився в судилище. В.Антонов-Овсієнко згадував члена революційного суду матроса Трушина, який «вважав всякого білоручку вартим знищення». Однак сам командувач писав, що «обивательська фантазія» до надзвичайного перебільшувала розстріли, які відбувалися на 7 версті за Харковом⁸⁹.

У цей же час з Києва до Харкова прибула група делегатів, що залишила київський з'їзд Рад. Під охороною радянських військ у Харкові нашвидкуруч 11–13 грудня був інсценізований альтернативний з'їзд Рад. На ньому 200 делегатами були представлені 89 Рад і військово-революційних комітетів. Незважаючи на те, що лише Рад на той час в Україні було понад 300, правочинність з'їзду, на відміну від київського, сумнівів не викликала. З'їзд був цілком у руках більшовиків. Тож він вітав повстання у Петрограді, політику Раднаркому, проголосив встановлення радянської влади в УНР, обрав Центральний виконавчий комітет Рад України. Останній, у свою чергу, створив Народний секретаріат – радянський уряд України. Зі створенням уряду виникли проблеми. В.Шахрай іронізував із приводу того, що жодне прізвище членів Народного секретаріату України було невідоме, хоч їх добирали за принципом «по можливості, с українськими фаміліями». В.Затонський згадував, що «народні секретарі називали себе урядом, та самі до того ставилися трохи гумористично. Та й насправді: який же з нас був уряд без армії, фактично без території, бо навіть Харківська Рада нас не визнавала. Апарату жодного, треба все утворити з нічого. Простота звичаїв у той час взагалі була велика і плутанина розумінь також. Наприклад, жодним способом не щастило нам відокремити функції народного секретаря фінансів від обов'язків касира. Та й взагалі в кожного цілісний комісаріат, або, як тоді називали секретаріат, був у кишені. Я приїхав, коли уряд було вже сконструйовано. Було ухвалено голови не обирати. Так і жили собі без голови»⁹⁰.

Навіть харківський більшовицький комітет та Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів не бажали визнавати правочинність «уряду». Цікаві подробиці з цього приводу залишила Є.Бош: «Відсутність активної підтримки з боку керівних харківських товаришів дуже ускладнювала роботу Радянського уряду у Харкові. При іншому ставленні верхівки парторганізації Донецько-Криворізької області не було б перебоїв у роботі ЦВК, так як не довелося б одразу ж після падіння Центральної Ради переїздити до Києва і в наступному не довелося би перекочувувати ЦВК і Народному секретаріатові з міста в місто»⁹¹.

Не поспішали з визнанням ЦВК і Народного секретаріату й інші ради України, а от у Петрограді їх вітали як утворення «істинно народної радянської

влади на Україні», «достеменний уряд народної Української республіки». Куди й поділися вимоги про проведення референдуму, про нього просто забули. Раднарком обіцяв «новому уряду братської республіки повну, всіляку підтримку в справі боротьби за мир, а також у справі передачі всіх земель, фабрик, заводів і банків трудящому народу України»⁹². Ця допомога не забарилася. Командувач російськими радянськими військами В.Антонов-Овсієнко встановив контакт і активно підтримував ЦВК та Народний секретаріат. Його війська допомогли реквізувати приміщення газети «Южный край», в якому розташувалися ЦВК та Народний секретаріат.

Не викликає сумнівів, що ЦВК та Народний секретаріат були маріонетковими утвореннями червоного Петрограда. Завдяки ним Раднаркому вдалося формально дистанціюватися від подій в Україні, подаючи їх як внутрішній конфлікт між Радами робітничих та солдатських депутатів і Центральною Радою. 17 грудня ЦВК Рад України опублікував маніфест про скинення Центральної Ради та Генерального секретаріату, а наступного дня створив крайовий комітет із боротьби з контрреволюцією. Українсько-більшовицький конфлікт зі сфери ідейно-політичної стрімко зміщувався у сферу відкритих військових дій.

¹ Див. *Бойко О.* Політичне протистояння Української Центральної Ради і більшовиків (жовтень–грудень 1917 р.) // *Укр. істор. журнал* (далі – УІЖ) – 2003. – №4. – С.11–21; *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. – К., 1997; *Солдатенко В.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999.

² 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – К., 1928. – С.310.

³ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – К., 1996. – С.359.

⁴ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С.325.

⁵ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.363.

⁶ *Солдатенко В.* Георгій П'ятаков: миттєвості неспокоїної долі. – К., 2004. – С.130.

⁷ Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1957. – С.169.

⁸ *Затонський В.* Уривки з спогадів про Українську революцію // *Літопис революції.* – 1929. – №4. – С.145.

⁹ Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів... – С.176.

¹⁰ Там само.

¹¹ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.375.

¹² Там само.

¹³ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Док. і матеріали. – К., 2003. – С.871.

¹⁴ 1917 год на Киевщине. Хроника событий... – С.523.

¹⁵ Там же. – С.354.

¹⁶ Там же. – С.317.

¹⁷ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.396.

¹⁸ *Шаповал М., Слободич О.* Великий зрив. Нарис історії Української революції 1917–1920 рр. – Львів, б/д. – С.27.

¹⁹ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С.425.

²⁰ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр.: У 4-х томах. – Т.3. – Нью-Йорк, 1969. – С.57.

²¹ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.400.

²² Там само. – С.408.

²³ Там само. – С.401.

²⁴ Там само. – С.404.

²⁵ Нова рада. – 1917. – 7 листопада.

²⁶ Киевская мысль. – 1917. – 12 ноября.

²⁷ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923. – Т.1.: Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С.188.

- ²⁸ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.449.
- ²⁹ Христюк П. Згад. праця. – Т.2. – С.64.
- ³⁰ Там само. – С.65.
- ³¹ Винниченко В. Відродження нації (Історія Української революції / mareць 1917 . – грудень 1919 р./): В 3-х частинах. – Ч.2. – К.; Відень, 1920. – С.108.
- ³² Христюк П. Згад. праця. – Т.2. – С.57–58.
- ³³ Винниченко В. Згад. праця. – Ч.2. – С.89.
- ³⁴ Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. – Москва, 1990. – С.115.
- ³⁵ Бош Е. Указ. соч. – С.78.
- ³⁶ Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г. – февраль 1918 г.): Сб. док. и материалов. – К., 1957. – С.385.
- ³⁷ Там же. – С.386.
- ³⁸ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.392.
- ³⁹ 1917 год на Киевщине. Хроника событий... – С.369–370.
- ⁴⁰ См.: Киевская мысль. – 1917. – 19 ноября.
- ⁴¹ Эрде Д. Годы бури и натиска. Кн. первая: На Левобережье. – Б.м. – 1923. – С.97.
- ⁴² Там же. – С.107.
- ⁴³ Там же. – С.96.
- ⁴⁴ Робітнича газета. – 1917. – 19 листопада.
- ⁴⁵ Советы в Октябре. Сб. документов. – Москва, 1928. – С.103.
- ⁴⁶ Там же. – С.97.
- ⁴⁷ Там же. – С.108–109.
- ⁴⁸ Одесский листок. – 1917. – 8 декабря.
- ⁴⁹ Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – 1917. – 8 листопада.
- ⁵⁰ Бойко В. Визнання міськими думами влади УЦР у листопаді–грудні 1917 р. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К., 2002. – С.104–105.
- ⁵¹ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т.34. – С.264.
- ⁵² Разложение армии в 1917 году. – Москва; Ленинград, 1925. – С.143.
- ⁵³ Там же. – С.158.
- ⁵⁴ Деникин А.И. Очерки русской смуты. Борьба генерала Корнилова. Август 1917 г. – апрель 1918 г. – Москва, 1991. – С.143.
- ⁵⁵ Ленин В.И. Повне збір. творів. – Т.37. – С.25.
- ⁵⁶ Октябрьская революция и армия. 25 октября 1917 г. – март 1918 г. Сб. док. – Москва, 1973. – С.85.
- ⁵⁷ Деникин А.И. Указ. соч. – С.140.
- ⁵⁸ Крыленко Н.В. Смерть старой армии // Военно-исторический журнал. – 1964. – №11. – С.58.
- ⁵⁹ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.400.
- ⁶⁰ Робітнича газета. – 1917. – 4 листопада.
- ⁶¹ Див.: Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.393–394.
- ⁶² Народня воля. – 1917. – 23 листопада.
- ⁶³ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.405.
- ⁶⁴ Там само. – С.404.
- ⁶⁵ Там само. – С.408.
- ⁶⁶ Там само. – С.469.
- ⁶⁷ Там само. – С.472–474.
- ⁶⁸ Христюк П. Згад. праця. – Т.2. – С.55.
- ⁶⁹ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Т.1: Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С.184.
- ⁷⁰ Затонський В. Уривки з спогадів про Українську революцію // Літопис революції. – 1929. – №4. – С.152.
- ⁷¹ Донецький пролетарий. – 1917. – 26 ноября.
- ⁷² Пуке И. Военно-революционный комитет и Октябрьское восстание // Из истории Октябрьской революции в Киеве. – К., 1927. – С.23.
- ⁷³ Киевская мысль. – 1917. – 1 декабря.
- ⁷⁴ Областной съезд РСДРП (б-ков) // Летопись революции. – 1926. – №5. – С.86.

-
- ⁷⁵ *Затонський В.* Уривки з спогадів про Українську революцію. – С.72.
- ⁷⁶ 1917 год на Киевщине... – С.540–541.
- ⁷⁷ *Антонов-Овсеенко В.А.* Записки о гражданской войне. – Т.1. – Москва, 1924. – С.48.
- ⁷⁸ Областной съезд РСДРП (б-ков) // Летопись революции. – 1926. – №5. – С.71.
- ⁷⁹ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.510.
- ⁸⁰ Областной съезд РСДРП (б-ков). – С.83–84.
- ⁸¹ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.512.
- ⁸² Там само. – Т.2. – С.19.
- ⁸³ *Винниченко В.* Щоденник. – Том перший: 1911–1920. – Едмонтон, 1980. – С.277.
- ⁸⁴ *Затонський В.* Уривки з спогадів про Українську революцію. – С.157–158.
- ⁸⁵ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923. – Т.1: Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С.201, 203.
- ⁸⁶ *Антонов-Овсеенко В.А.* Записки о гражданской войне. – Т.1. – С.54.
- ⁸⁷ Визвольні змагання очима контррозвідника (документальна спадщина Миколи Чоботаріва). – К., 2003. – С.22–23.
- ⁸⁸ Там само. – С.25.
- ⁸⁹ Там само. – С.55.
- ⁹⁰ *Затонський В.* Уривки з спогадів про Українську революцію. – С.159.
- ⁹¹ *Бош Е.* Указ. соч. – С.166.
- ⁹² Известия ЦИК. – 1917. – 17 декабря.

The article examines the course of events which preceded and accompanied the proclamation of the Ukrainian National Republic. It analyzes the complicated process of formation of different political powers' attitude to the idea of Ukrainian statehood and specific state, traces the struggle for forming of state institutions of the UNR. Political opposition of the Ukrainian Central Rada and Bolsheviks is at the centre of attention in the article.
